

Wittgenstein’da Etik ve Estetiğin Bakış Açısı Etkisi Üzerine

Alper Yavuz*

Özet

Wittgenstein *Tractatus*’ta anlamlı bir tümcenin işlevinin bir şey durumu öne sürmek olduğunu belirtir ve böyle yapmayan bütün tümceleri anlam alanının dışına bırakır. Buna karşılık anlam alanının dışında kalan tümceler işlevsiz değildirler; onlar bir şeyleri gösterebilirler. Bu söylemek/göstermek ayrımı *Tractatus* için temel önemde olsa da ayrımın göstermek ile ilgili kısmını Wittgenstein yeterince açıklamaz. Bu yazıda bu kavramın özellikle de etik ve estetik söz konusu olduğunda bir bakış açısını göstermek olarak anlaşılabilirliğini öne süreceğim. Algı çalışmalarında yaygın bir kavram olan bakış açısı, dilbilim alanına özellikle metafor konusundaki çalışmalarla taşınmıştır. Bir metaforun belirli bir bakış açısı etkisi yaptığı sıklıkla söylenir. Wittgenstein’in “göstermek” derken anlatmak istediği bir bakış açısı kazandırmak olarak yorumlanabilir.

Anahtar Sözcükler: anlamsız, anlam dışı, söylemek/göstermek ayrımı, bakış açısı, etik-estetik

On the Aspectual Effect of Ethics and Aesthetics in Wittgenstein

Abstract

In *Tractatus*, Wittgenstein states that the function of a meaningful sentence is to assert a state of affairs and excludes all sentences that do not do so from the realm of meaning. Sentences outside the realm of meaning, however, are not useless; they can show something. Although this saying/showing distinction is of fundamental importance for *Tractatus*, Wittgenstein does not clearly explain the part of the distinction related to showing. In this paper I will argue that this notion can be understood, especially in the case of ethics and aesthetics, as showing an aspect. Aspect, which is a widely used notion in perception studies, has been carried to the field of linguistics, especially with studies on metaphor. It is often said that a metaphor makes an aspectual effect. What Wittgenstein meant by “showing” can be interpreted as making someone recognise an aspect.

Keywords: senseless, nonsensical, saying/showing distinction, aspect, ethics-aesthetics

Tractatus’ta temel olarak dil ve dünya ilişkisi incelenir. Wittgenstein bu ilişkide dilin iki işlevinden söz eder. Dilimizdeki tümceler hem bir şey söyleyebilir

*Bu yazının yayın bilgisi şöyledir: Alper Yavuz (2023). “Wittgenstein’da Etik ve Estetiğin Bakış Açısı Etkisi Üzerine”. İçinde: *Kilikya Felsefe Dergisi* (2), ss. 21–33. Yazıyı okuyup düzeltmeler öneren Cem Kamözüt’e ve yazının anonim hakemine teşekkür ederim.

hem de bir şey *gösterebilirler*. Wittgenstein kitabın büyük bölümünü ilk işle-
vin çözümlenmesine ayırır. İkinci işlevdense ara ara söz eder ancak tam ola-
rak bunun ne anlama geldiğini açıklamaz. Bir tümcenin bir şeyi göstermesi ne
demek, böylelikle gösterilen şey nedir, gibi sorular yanıtız kalır. Bu yazıda
dilnin bu ikinci işlevini Wittgenstein'in nasıl gördüğü üzerine kimi değerlen-
dirmelerde bulunup *göstermek* kavramının *Tractatus*'a uygun bir yorumunun
bir bakış açısını göstermek olabileceğini savunacağım. Bu amaçla 1. bölümde
Tractatus'ta savunulan dil yaklaşımı olan resimsel anlam kuramından kısaca
söz edeceğim. 2. bölüm bu anlam kuramının neleri anlam taşımayan olarak
gördüğü üzerine olacak. Son olarak 3. bölümde, Wittgenstein'in anlam alanı-
nın dışında bıraktığı tümcelerin bir şey söylemeyi gösterdikleri görüşünü,
algı, metaforik dil gibi konularla ilgili tartışmalarda sıklıkla geçen bakış açısı
kazandırılması kavramı ışığında inceleyeceğim.

1 Resimsel Anlam Kuramı

Wittgenstein *Tractatus*'ta öncelikle bir dünya tasarımı ortaya koyar. Buna göre
dünya *olguların* (facts) toplamıdır [1.1]¹. Bu düşünceyi şöyle canlandırabili-
riz. Bir sınıfta olduğumuzu düşünelim. Bu sınıfta nelerin bulunduğu sorusuna
farklı yanıtlar verilebilir. Örneğin nesnelere sıralanabilir. Sınıfta öğrenciler, sı-
ralar, beyaz tahta ve bir öğretmen gibi nesnelere bulunur. Bu türden bir be-
timleme Wittgenstein için eksiktir. Bu nesnelere hangi özellikleri taşıdığını,
birbirleriyle nasıl bir ilişki içinde bulduklarını bu anlatımdan çıkaramayız.
Örneğin sıraların renginin ne olduğu ya da öğretmenin oturuyor mu yoksa
ayakta mı duruyor olduğu sorularının yanıtlarını bilemeyiz. Bu nedenle olgu-
lara gereksinim duyarız. *Sıraların siyah renkte olması* ya da *öğretmenin masanın
yanında ayakta duruyor olması* birer olgu örneği olarak sayılabilir.

Olgular dünyayı oluştursalar bile bütün mantıksal alanı tüketemezler. Bu-
nun için *şey durumlarına* (state of affairs) gereksinim duyulur.² Şey durumları
ikiye ayrılırlar. Var olan ya da edimsel şey durumları olgulardır [2]. Bunların
yanı sıra bir de salt olanaklı şey durumları vardır. Yukarıdaki örneğe döner-
sek *sıraların siyah renkte olması* var olan bir şey durumu (olgu) iken *sıraların
pembe renkte olması* salt olanaklı bir şey durumudur. Bir şey durumu nesnelere
(şeylerin) belirli bir birleşimidir [2.01]. Bir şey durumunu şeylerin belirli
bir düzeni (konfigürasyonu) olarak da düşünebiliriz.

Şey durumları tasarımıyla uygun yapıdadırlar. Bu türden tasarımları
açıklamak için Wittgenstein *resim* kavramına başvurur [2.11].³ Mantıksal alanı
ya da gerçekliği resimlerle modelleyebiliriz [2.12]. Şey durumları nesnelere
düzeni olduğundan aynı düzeni onların resimlerinde de buluruz. Bu nedenle
bir şey durumunu oluşturan öğelerin ilgili resimde ayırt edilebilir karşılıkları
vardır [2.13].

¹ Köşeli ayrıç içinde verilen sayılar *Tractatus*'taki maddelerin numaralarını göstermektedir

² Almanca "Sachverhalt" deyimini İngilizceye genellikle "state of affairs" olarak çevrilmiştir. Aru-
oba bu deyim "olgu bağlamı", Soykan ise "şey durumu" olarak karşılamıştır. Wittgenstein'in bu
deyimle anlatmak istediğinin şeylerin olanaklı belirli bir düzeni olduğu düşünüldüğünde Soy-
kan'ın çevirisinin daha yerinde olduğu sonucuna varabiliriz. Ben de bu karşılığı yeğliyorum.

³ Almanca "Bild" sözcüğünü Aruoba "tasarım" olarak karşılamıştır. Ancak bu deyim İngilizce-
de yaygın bir biçimde "picture" yani "resim" olarak karşılanmaktadır. Soykan da "resim" çeviri-
sini yeğlemiştir. Bu yazıda ben de bu çeviriye kullanacağım.

Wittgenstein için düşünceler mantıksal resimlerdir. Doğru düşünceler olguları, yanlış düşünceler ise salt olanaklı şey durumlarını resmederler [3.01, 3.02]. Düşünceler resimsel olduklarına göre resimler için söylenenler onlar için de geçerlidir. Bu nedenle, bir şey durumunun her bir ögesinin ilgili düşüncede bir karşılığı olmalıdır sonucuna varırız.

Düşünce dil ilişkisine geldiğimizde Wittgenstein'in dikkat çeken bir görüşü bir düşüncenin aslında anlamlı bir tümceden başka bir şey olmadığıdır [4]. Frege'de olduğu gibi tümceler düşünceleri dile getirmezler, tümce ve düşüncenin doğası birbirinden farklı değildir.⁴ Aslında tümce (ve dolayısıyla düşünce) farklı bir varlık kategorisi de değildir Wittgenstein için. Bir tümce imi ya da başka bir deyişle bir tümcenin belirli bir örneği de (somut bir kullanımı) bir olgudur [3.14]. Dilsel (ve düşünsel) alanın olgular dünyasında özel bir yeri olması resmetme işlevi görmesi nedeniyledir. Başka biçimde söylersek olgular bütünü içinde yalnızca resmetme işlevi gören olgular başka olguları yansıtır.

Sonuç olarak Wittgenstein'a göre bir tümce bir şey durumunu resmeder [4.01]. Bu söylenenleri şöyle canlandırabiliriz:

(1) Kedi halının üzerinde duruyor.

Bu tümcenin bir temel tümce olduğunu varsayalım. Bu durumda tümcenin resmettiği şeyin bir kedinin bir halının üzerinde durduğu bir şey durumu olduğunu söyleyebiliriz. Bu resmetme işlevini yerine getirmesi tümceyi anlamlı kılar. Tümcenin parçalarının ise resmettikleri şey durumunda karşılıkları vardır. Bu karşılık ise birer nesnedir. Örnek tümcemizi temel tümce olarak varsaymayı sürdürürsek "kedi", "halı" ve "üzerinde durma" ilgili şey durumunda bir nesneye gönderim yaparlar. Bu bakımdan bunların hepsi birer addır Wittgenstein'a göre. Tümce ise klasik anlayışta olduğu gibi bir özne yüklem birleşimi değil bir adlar topluluğudur [4.22].

Bu bölümde verdiğimiz örneklerle ilgili önemli bir uyarı yapmak gerekiyor. Bu örnekler salt canlandırma amacını taşıyorlar. Aslında Wittgenstein'ın kendisi bu türden örnekler vermez. Bunun ana nedeni sıradan olgular, şey durumları ve nesnelere ile temel olgular, şey durumları ve nesnelere arasındaki ayrımdır.⁵ Dilsel açıdan düşündüğümüzde de aynı ayrım sıradan adlar ve tümceler ile temel adlar ve tümceler arasında bulunur. Örneğin Moskova'nın Rusya'nın başkenti olması sıradan bir olgudur. Gündelik dilde bunu bir olgu olarak nitelendirebiliriz ancak Wittgenstein için metafizik anlamda bu olgu dünyanın yapı taşı sayılmayacak kadar bileşik bir yapıdadır. Buna koşturarak "Moskova Rusya'nın başkentidir." dilbilgisel olarak kuşkusuz bir tümcedir ancak Wittgenstein'ın dünyanın yapısını resmetme işlevi yüklediği türden bir tümce değildir. Wittgenstein dil ve dünya arasındaki ilişkiyi asıl olarak temel tümceler ve temel olgular üzerinden inceler. Bu bakımdan (1) örneğindeki tümce bir

⁴Wittgenstein'da tümce ve önerme arasında da bir ayrım bulunmaz.

⁵Wittgenstein kendisinin incelediği türde tümceleri "temel tümce" olarak nitelendirerek bunları gündelik dilin tümcelerinden ayırır. Wittgenstein'ın kendisi böyle yapmamış olsa da aynı ayrımı tümcenin parçalarına da uygulayabiliriz. Örneğin temel tümcelerin parçası olan adları "temel adlar" olarak nitelendirebiliriz. Temel tümcenin karşılık geldiği şey durumu (ya da olgu) ve bunun bir bileşeni olan nesne için de yine "temel" vurgusunu yaparak bunları sıradan şey durumları, olgular ve nesnelere ayırabiliriz. Bu türden kullanımları başka yazarlarda da bulabiliyoruz. Örneğin Irzik (1992, s. 61) kendisi başka olgulardan meydana gelmeyen olguya "temel olgu" denebileceğini belirtir.

temel tümce örneği olamaz. Orada geçen sözcükler de temel ad örneği değildir. Dolayısıyla tümcenin resmettiği de temel düzeyde bir şey durumu olmaz. Bu türden bir şey durumu temel nesnelere oluşur. Wittgenstein için bu nesnelere bölünemez, özel türde yapılardır. Bu nedenle onlardan sıklıkla “Tractatusçu nesne” olarak söz edilir (Child 2011; Morris 2008). Temel nesnelere türden bir doğası olduğu *Tractatus*’ta açıklanmaz. Bunlara bir mantıksal çözümlemeyle ulaşılabileceği açıktır ancak sonunda ulaşılabilecek şeyler Russell’ce anlamda duyu-verileri mi yoksa fiziksel parçacıklar mı sorusunun yanıtı belirsiz kalır. Wittgenstein’in birini ya da öbürünü savunduğunu düşündürten bölümler bulunur (Child 2011, ss. 50–51).

Temel nesnelere oluşturduğu temel şey durumlarıyla (ve dolayısıyla temel olgularla) ilgili Wittgenstein’in yaptığı önemli bir vurgu, bunların birbirinden bağımsız olduğudur [2.061]. Burada bağımsızlık bir şey durumunun varlığından diğerine yönelik bir çıkarımın yapılamamasıdır. (1) tümcesinin karşılık geldiği şey durumu bağımsızlık koşulunu sağlamaz çünkü burada söylenenden başka şey durumlarına yönelik çıkarım yapabiliriz; örneğin bu tümcenin karşılık geldiği şey durumu varsa (yani tümce doğruysa), “Kedi halının altındadır.” tümcesinin karşılık geldiği şey durumunun var olmadığı (yani tümcenin yanlış olduğu) sonucuna varabiliriz.

Bütün bu söylenenlere karşın Wittgenstein’in çizdiği dil-dünya ilişkisi tablosunu açıklayabilmek için örneklere gereksinim duyarız. Bu nedenle kuramcılar sıklıkla (1) türünden örneklere başvururlar.⁶ Wittgenstein da her ne kadar temel tümce örneği vermese de aşağıda tartışacağımız anlam dışını örneklemek için “Sokrates özdeştir.” türünden örnekler verir [5.473]. Burada Sokrates temel bir nesne olamaz. Bu türden nesnelere Wittgenstein için bileşik nesnelere. Sonuç olarak anlatılanları canlandırmak için verilen örneklerin Wittgenstein’in ana savları dikkate alınarak değerlendirildiğinde kuramsal karmaşıklık yaratmayacak anlatımı kolaylaştırmaya yönelik araçlar olduklarını söyleyebiliriz. Aşağıdaki bölümlerde de böylesi örneklere yer verilecek.

2 Anlam Taşımayanlar

Tümcelerin anlamlılığı resmetme ilişkisi üzerinden açıklandığına göre bir şey durumu resmetmeyen tümcelerin anlam taşımadığı sonucu çıkar. Wittgenstein burada iki kategoriden söz eder: (i) *anlamsız* (senseless/sinnlos) ve (ii) *anlam dışı* (nonsensical/unsinnig)⁷. Anlamsızlığın tipik örnekleri mantık alanına aittir. Mantığın tümceleri Wittgenstein’a göre anlamsızdırlar. Bunun nedeni yine resmetme ilişkisiyle açıklanabilir. Bir tümce bir olguyu resmediyorsa doğru, hiçbir olguyu resmetmiyorsa yanlış olur.⁸ Dolayısıyla bir tümcenin doğru olması için belirli koşulların (doğruluk-kosulları) sağlanması, ilgili olgunun doğru bir biçimde tümcede yansıtılması gereklidir. Wittgenstein’a göre mantığın tümceleri söz konusu olduğunda doğruluk-kosullarından söz edilemez. Bir mantık tümcesi ya bir eşsöz ya da bir çelişkidir. İlkise her du-

⁶Örneğin Russell (2002), Soykan (2006, 1.2. Alt Bölüm), Morris (2008, s. 33), Garrett (2011, 12. Bölüm) ve Kemp (2018, 4. Bölüm).

⁷Aruoba çevirisinde Almanca “unsinnig” sözcüğü “saçma” olarak karşılanmıştır.

⁸Burada ve genel olarak *Tractatus* bağlamında “tümce” denince bildirme kipindeki tümceler anlaşılmalı. Kuşkusuz kipsel tümceler de vardır ve onlar bir olguya karşılık gelmeden de doğru olabilirler.

rumda (her yorumunda) doğru, ikincisiyse her durumda yanlıştır. Dolayısıyla burada doğruluk-koşulları kavramı önemini yitirir. Bu da mantık tümcelerinin anlamsız çıkması sonucunu doğurur [4.461]. Doğal dilden bir eşsöz örneği şu olabilir:

(2) Şampiyonluk kupasını ya alacağız ya da alamayacağız.

Burada örneklenen mantıksal tümce $p \vee \neg p$ 'dir. Mantıksal biçimi böyle olan bir tümcenin doğruluğunu denetlemek için karşılık gelen bir olgu bulamayız. Bu tümce yine de doğrudur; doğruluğu salt örneklediği mantıksal biçim nedeniyledir ancak doğru olması onu anlamlı yapmaya yetmez.

Wittgenstein matematiği de mantıksal yapıda bir alan olarak gördüğünden anlamsızlık matematiğin tümceleri için de geçerli olur [6.2]. Mantık ve matematik tümceler anlamsız olsa da yine de anlam alanının sınırlarında sayılırlar. Bunların doğruluk-koşullarını veremeyiz ancak bunlar için yine de doğru (eş-söz) ya da yanlış (çelişki) diyebiliriz.

Anlam dışı alanına geçtiğimizde ise artık doğruluk yanlışlık yargısı söz konusu olmaz. Burada türlü durumlarla karşılaşırız ancak anlam dışı tümcelerde ortak yön iyi kurulmamış olmalarıdır, diyebiliriz.⁹ İyi kurulmamış tümceler için ilk akla gelebilecek örnekler şunlar olabilir:

(3) Masa kalemlik kitap.

(4) Tırıyla fırış tongeyi gongeye zondurdu.

(5) Renksiz yeşil düşünceler kızgın bir biçimde uyuyorlar. (Chomsky)

(6) Bu tümce doğru değil.

(3) örneğinde sorun sözdizimseldir; yüklem içermeyen bir söz dizisi tümce işlevi göremez. Bir sonraki örnekte sözdizimsel bir sorun olmasa bile tümceyi oluşturan birimler Türkçenin sözcükleri değildir. (5) örneğinde Türkçenin sözcükleri Türkçenin sözdizimine uygun bir biçimde kullanılmış, buna karşılık sözcük kategorilerinin uygunsuzluğu nedeniyle bir anlam oluşmaz. Dolayısıyla buradaki sorun anlambilimseldir.¹⁰ Son olarak (6) örneğinde "bu tümce" deyiminin bağımsız, kendi başına anlamlı bir tümceye karşılık gelmemesi ortada iyi kurulmamış bir tümce olduğunu gösterir. Birçok mantıksal paradoksun kaynağı bu türden iyi kurulmamış tümcelerdir (Kemp 2018, s. 72).

Wittgenstein'in anlam dışı saydığı bir başka tümce kategorisi biçimsel kavramların deneyimsel kavram gibi kullanıldığı tümcelerdir. Bu türden durumlarda anlam dışılık sorunu daha zor fark edilir. Yine bir iyi kurulmamışlık söz konusudur ancak bu kez bu durum bir mantıksal inceleme ile gösterilebilir. Wittgenstein'in verdiği örneklerden biri şudur:

(7) Nesnelere vardır. [4.1272]

Bu tümceyi şununla karşılaştıralım:

⁹Wittgenstein bunları "sözde-tümce" olarak adlandırır [4.1272]. İlgili bağlam hangi söz dizilerinin sözde-tümce niteliğinde olduklarını açık kıldığından bu yazıda bu ayrıma gerek duymayıp hepsi için yalnızca "tümce" deyimini kullanıyorum.

¹⁰Kategori yanlışlığı da denilen bu türden sözcük uyumsuzluklarıyla ilgili sorunun anlambilimsel değil pragmatik olduğunu da savunan kuramcılar da vardır. Örneğin Magidor (2013) bu görüştedir. Ona göre kategori yanlışlığı içeren tümceler anlamlıdır. Sorun, sözcük içerikleriyle ilgili önyorsaydığımız kategorilerin (örneğin soyutluk/somutluk gibi) uyumsuzluğudur.

(8) Dinozorlar vardır.

(8) tümcesini yüklem mantığı araçlarıyla biçimselleştirirsek tam bir mantık deyimini elde ederiz: $(\exists x)(Dx)$. Buna karşılık (7) için aynı şeyi söyleyemeyiz. *Nesne* biçimsel bir kavram olduğundan *dinozor* için yaptığımız gibi yüklem mantığında bir yüklem değişkeni ile gösterilemez. Wittgenstein'a göre biçimsel kavramlar yalnızca değişkenler ile gösterilebilirler [4.1272]. Dolayısıyla bu tümceyi biçimselleştirmek istersek elde edeceğimiz yalnızca şu tam olmayan deyim olmalı: $(\exists x)$. Wittgenstein'ın aynı sorun için verdiği bir başka örnek şudur:

(9) 1 bir sayıdır. [4.1272]

Sayı Frege ve Russell için gerçek bir kavramdır (Anscombe 1965, s. 126), dolayısıyla bu türden bir tümcede anlamlılık sorunu olmaz. Buna karşılık Wittgenstein *sayı* kavramını gerçek bir kavram olarak değil biçimsel bir kavram olarak görür ve bu biçimsel kavramın gerçek bir kavram gibi kullanıldığı (9) tümcesini anlam dışı sayar.

Bütün bu durumlardan daha tartışmalı olan ise Wittgenstein'ın etik, estetik gibi değer alanına ait tümceleri anlam dışı saymasıdır [6.421]. Örnek vermek gerekirse şu türden tümceler anlam taşımazlar Wittgenstein'a göre:

(10) Eichmann'ın yaptıkları kötüdür.

(11) *Mona Lisa* güzel bir tablodur.

Kötülük, *güzellik* gibi kavramları dile getiren sözcükleri içeren tümcelerin doğruluk değerinin belirlenmesinin deneysel bir yolu yoktur. Wittgenstein'ın anlam görüşünün bir sonucu olarak deneysel olarak doğrulanamayan bu tümceleri anlam dışı saymamız gerekir.¹¹

Etik ve estetiğin insan yaşamı için önemi düşünüldüğünde Wittgenstein'ın bu anlam dışı alanına yönelik bir açıklama vermesi gerekir. Aslında Wittgenstein'ın beraber ele aldığı etik ve estetik, metinde açıkça görülür olmasa da *Tractatus*'un yazılmasının ana amacıdır. Dünyanın anlamı (ya da önemi) denebilecek ne varsa dünyanın dışındadır. Değerler alanı da buradadır [6.41]. Dolayısıyla dünyanın bir değerinden söz edeceksek bakılması gereken yer dünya değil, dünya (ve anlam) dışında yer alan etik ve estetikdir. Wittgenstein yayıncı von Ficker'e gönderdiği bir mektupta kitabın amacının etik olduğunu açıkça belirterek bu çalışmanın yazılmaması ikinci bir bölümü daha olduğunu söyler. Bu ikinci bölüm etik ve estetiği de içeren anlam dışı alanıyla ilgilidir. Bu alan Wittgenstein için daha önemli olmasına karşın buradaki konular ancak dolaylı olarak ele alınabilirler. Etik ve estetik konular, üzerine konuşulabilir dünyanın dışında kaldığı için onlara yönelik yol gösterici bir şeyler söylemek ancak dünyanın sınırlarını içeriden çizerek olanaklı olur. Dünyanın sınırları aslında etik ve estetik alanın başladığı yeri de belirlemiş olur (Morris 2008, ss.348–349).

Anlam dışı alanı açıklayabilmek için Wittgenstein söylemek ve göstermek arasında bir ayrımaya gider. Buna göre anlamlı tümceler bir şey *söylerler*, an-

¹¹ Wittgenstein'ın anlam görüşü mantıksal pozitivistlerin doğrulanabilirliğe dayalı anlam görüşüne benzese de bu iki görüş arasında farklar bulunur. Bu konuda Irzik'a (1992, ss. 69–70) bakılabilir.

lamsız ve anlam dışı tümceler ise bir şey gösterebilirler.¹² Wittgenstein gösterilebilir olanın söylenemeyeceğini de vurgular [4.1212]. “Söylemek” deyimini bir resim vermek olarak anlayabiliriz. Wittgenstein yalnızca doğa bilimlerinin tümcelerinin bir şey söyleyebileceğini savunduğundan [6.53] anlamlı (bir şey söyleyen) tümcelerinin deneyimsel içeriği olan kavramlardan oluşması gerektiği sonucu doğar.

Bir tümcenin bir şey söylemesinin ne anlama geldiği görece açıktır. Buna karşılık bir tümcenin bir şey göstermesinden ne anlamamız gerektiğine yönelik *Tractatus*'ta basit bir açıklama bulunmaz. Bu kavramı nasıl anlamalıyız? Göstermek deyince ilk olarak aklımıza resimler gelir. Resimlerin bir şeyler gösterdiği açıktır. Örneğin David'in *Sokrates'in Ölümü* tablosu bize bir sahne gösterir. Ancak Wittgenstein, resimselliği söylemek kavramının açıklamasında kullandığından bu onun düşündüğü türden bir göstermek olamaz. Göstermek için bir başka bağlam, parmağımızla bir şeyi gösterdiğimiz durumlardır. Ancak bu yolla gösterilen şey çoğunlukla bir nesne olur. Etik ve estetiğin tümcelerinin bir nesnenin gösterilmesi gibi iş görmedikleri açıktır. Öyleyse Wittgenstein'in kastettiği bu türden bir gösterme de olamaz.

3 Bakış Açısı Kazandırılması

Savunmak istediğim temel görüş Wittgenstein'da bir tümcenin gösterebildiği şeyi bir *bakış açısı* olarak anlayabileceğimizdir.¹³ Bakış açısı öncelikle algıyla ilgili bir kavram olarak görülebilir. Tek bir görüntü (ya da ses) bakış açısı değişimiyle birden fazla algıya neden olabilir. Bu konuda türlü örnekler verebiliriz. En ünlülerinden biri Wittgenstein'in *Felsefi Soruşturmalar*'a aldığı ördek-tavşan resmi (Wittgenstein 2007, s. 214). Burada tek bir resim hem ağzı sola dönük bir ördek hem de yukarıya bakan bir tavşan olarak görülebilmektedir. Ortada tek bir çizim vardır ancak onu iki farklı şeyin resmi olarak algılayabiliriz. Yapmamız gereken bakış açımızı değiştirmektir. Bunu yapmakta zorlanan birine çizimin hangi bölümünü ne olarak görmesi gerektiği konusunda yardımcı olabiliriz. Örneğin ördeğin görüp tavşanı göremeyen birine ördeğin gagasının tavşanın kulakları olarak görülmesi gerektiğini söyleyebiliriz.¹⁴

Algı alanından dile geçerse benzer bir bakış açısı değişimini metaforların

¹²Kuşkusuz anlam dışı her tümcenin bir şey gösterdiğini söylemek doğru olmaz. Örneğin yukarıdaki (3)–(6) tümceleri bir şey göstermezler. Bunların iyi kurulmuş olmadıkları doğal dilin konuşucuları için de açık olmalıdır. (7) ve (9) örnekleri için de sorun benzerdir. Her ne kadar bir mantıksal çözümleme sonucu görülebilir olsa da bunlar da Wittgenstein için iyi kurulmamış tümcelelerdir. Bunlarda biçimsel kavramlar biçimsel olmayan kavramlar gibi kullanılmışlardır. Buna karşılık mantıktaki ya da etik ve estetikteki tümceler doğal dilde sorunsuz karşılanacak önemli kullanımları vardır. Ancak Wittgenstein'a göre farklı türde de olsa bunlarda da bir iyi kurulmuşluk sorunu vardır. Bir şey gösterebilir olduğu söylenen bu türden tümcelelerdir.

¹³Morris (2008, s. 293) göstermenin genel olarak biçim (form) ile ilgili bir kavram olduğunu söyler. Mantık ve dil alanını düşündüğümüzde bu kuşkusuz doğru bir saptama. Wittgenstein tümcelelerin dünyanın mantıksal biçimini gösterdiğini açıkça belirtir [4.121]. Ancak Wittgenstein göstermek kavramını başta etik ve estetik olmak üzere değerler alanı için de kullanıyor. Buralarda biçim kavramı tek başına düşünüldüğünde anlaşılır bir açıklama sunmuyor. Dünyanın mantıksal biçimi gibi bir kavramın etik ve estetik alanına nasıl uygulanacağı belirsiz kalır. Bu nedenle daha genel bir açıklamayı verecek bakış açısı kavramına gereksinim duyuyoruz.

¹⁴Yine bakış açısını değiştirerek hem yaşlı bir kadının hem de genç bir kadının resminin görülebildiği bir başka çizim daha vardır. Burada bakış açısının değişimi ördek-tavşan örneğinden genellikle daha zor gerçekleşir. Çizim şu bağlantıdan görülebilir: <https://mathworld.wolfram.com/YoungGirl-OldWomanIllusion.html>.

da yaptığı söylenir. Bu etki sıklıkla *olarak-görme* (seeing-as) etkisi olarak adlandırılır. Davidson'a göre metaforların temel işlevi bizim bir şeyi başka bir şey olarak görmemizi sağlamaktır. O bunu ördek-tavşan çizimi üzerinden açıklar:

(...) size Wittgenstein'in ördek-tavşanını gösterip "Bu bir ördek!" dersem, biraz da şanslıysanız onu ördek olarak görürsünüz; "Bu bir tavşan!" dersem onu tavşan olarak görürsünüz. Ancak görmeyi sağladığım şeyi hiçbir önerme dile getirmez. Çizimin ördek ya da tavşan olarak görülebildiğini fark etmeye başlamış olabilirsiniz. Ancak bu bilgi, çizim ördek ya da tavşan olarak hiçbir zaman görülmeden de edinilebilir. Olarak görmek [seeing as], olduğunu görmek [seeing that] değildir. Metafor, söylenen düz anlamlı tümcenin bir içgörüyü [insight] esinlemesi ya da tetikleme yoluyla bir şeyi başka bir şey olarak görmemizi sağlar. Çoğu durumda metaforun tetiklediği ya da esinlediği şey salt, ya da belki hiçbir biçimde, bir doğrunun ya da bir olgunun farkına varılması olmadığından metaforun içeriğini düz anlamlı bir biçimde dile getirme çabası yalnızca bir kafa karışıklığıdır. (Davidson 1978, s. 47)

Davidson'ın burada vurguladığı nokta metaforun algıdaki benzer bir olarak görme etkisine neden olduğu ancak bu etkinin açıklanması için özel bir metaforik anlam varsaymanın yanlış olduğudur. Ona göre metaforik tümcelerin yalnızca düz anlamları vardır. Metaforlar bizim bir olguyu fark etmemize neden olabilirler ancak bunu o olguyu dile getirerek ya da o olguya karşılık gelerek yapmazlar. Bir başka deyişle, metaforlar düz anlamları dışında bir şey söylemezler; Davidson'ın ünlü benzetmesiyle, nasıl başınıza aldığınız bir darbenin sizin bir şeyleri fark etmenize neden olduğu durumda, o darbenin fark edilen şeyleri dile getirdiği sonucuna varmıyorsak metaforik tümce yoluyla farkına varılan şeyler de o tümcenin dile getirdiği şeyler ya da o tümcenin anlamı değildir (Davidson 1978, s. 46).

Bu söylenenleri örneklemek için şu iki tümceye bakalım:

(12) Juliet Veronalıdır.

(13) Juliet Güneş'tir.

(12) örneğinin dile getirdiği *Juliet'in Veronalı olduğu* düşüncesidir.¹⁵ Bu düşünce aracılığıyla biz Juliet'in Veronalı olduğunu görürüz. Buna karşılık (13) metaforik bir kullanım örneğidir. Burada, konuşucu tümcenin düz anlamını, yani *Juliet'in Güneş ile özdeş olduğunu* aktarmak istemez. Bu nedenle dinleyicide Juliet'in Güneş olduğunu görme durumu ortaya çıkmaz. Konuşucunun yapmak istediği Juliet'in Güneş olarak görülmesi etkisidir. Davidson'a göre bu etkinin sonucunda dinleyici Juliet ile ilgili bir şeylerin farkına varır. Bu durumu anlatmak için sıklıkla iyi metaforların yeni bir bakış açısı kazandırdığı söylenir. Peki, metaforların yaptığı söylenen bu yeni bakış açısı kazandırma ya da olarak-görme etkisi tam olarak nedir? Davidson'da bu sorunun açık bir yanıtı yoktur.

¹⁵Yukarıda değinildiği üzere Wittgenstein'da "düşünce" anlamlı tümce olarak tanımlanır. Buna karşılık metaforla ilgili tartışmada deyimi yaygın anlamına daha uygun bir biçimde kullanacağım. Buna göre bir tümcenin dile getirdiği şey için ve bir öznenin inanç ya da benzeri tutumları için "düşünce" diyeceğim.

Bu konu üzerinde ayrıntılı bir biçimde duran kuramcı Camp'tir. Camp'e göre metaforlar belirli bir nesne ya da tür ile ilgili düşüncelerimizin başka bir nesne ya da tür ile ilgili düşüncelerimiz ışığında yeniden yapılandırılmasını sağlarlar. "Yapılandırmadan" söz edilmesinin nedeni ilgili düşünceler toplamının belirli bir iç yapısının olduğunun varsayılmasıdır. Örneğin Güneş ile ilgili düşüncelerimizden kimileri diğerlerinden daha belirgindir (prominent). Yine bunlar içinde kimileri diğerlerinin açıklanmasında daha merkezidir (central). Söz gelimi Güneş'in parlak olduğu düşüncesi onunla ilgili belirgin bir düşüncemizdir. Bu düşünce aynı zamanda merkezi bir düşüncedir; Güneş'e uzun süre bakılırsa gözlerimizin zarar göreceği düşüncemizin gerekçesini sağlar. Dolayısıyla Camp'e göre Güneş ile ilgili düşüncelerimizin bir yığın gibi değil, belirginlik, merkezilik parametrelerince yapılandırılmış bir ağ gibi olduğunu söyleyebiliriz. Bu ağ çizmek istesek merkezilik özelliği yüksek düşüncelerin yer aldığı düğümleri daha merkezde, belirginlik özelliği yüksek düşüncelerin yer aldığı düğümleri ise diğerlerinden daha kalın gösterebiliriz. Bu yapı kavramı yardımıyla Camp'in metaforlar için sözünü ettiği yeniden yapılandırma etkisini (13) örneği üzerinden canlandırabiliriz. Burada Güneş ile ilgili düşüncelerimiz Juliet ile ilgili düşüncelerimizi yeniden yapılandırır. Juliet'i yeni bir ışık altında görmemizi sağlar. Bunun için iki düşünce yapısı arasında bir karşılaştırma/eşleştirme yapmam gerekir. Örneğin Güneş'le ilgili parlak olma düşüncem Juliet'in güzel olduğu düşüncem ile eşleşiyorsa ilki gibi ikincisi de zihnimde belirginleşir. Güneş'in parlaklığı, neden olabileceği tehlikelerin açıklanması bakımından merkezi bir düşünce olduğundan bu merkezilik özelliği de Juliet'in güzel olduğu düşünceme taşınır ve bu güzelliğin neden olabileceği tehlikelerin farkına varmama neden olur. Sonuçta Juliet ile ilgili belki yeni bir düşünce edinmemiş olurum ancak düşüncelerimin yapısında değişiklikler olur. Kimi düşüncelerim belirginleşir ya da aralarında yeni bağlar oluşur (Camp 2006, 2017).

Sonuç olarak Camp'te metafor kullanan bir konuşucu, dinleyiciye onda bu yeniden yapılanma etkisinin oluşmasını beklediğini aktarmış olur. Davidson'a dönersek onun kuramında metaforun yaptığı olarak-görme etkisini Camp'in önerisi ışığında, düşüncelerin yeniden yapılandırılması olarak yorumlayabiliriz gibi duruyor. Buna karşılık aradaki önemli fark Camp'in metaforun bu yapılandırma beklentisini karşı tarafta savunması, buna karşılık Davidson'da böyle bir aktarım olmadan metaforun (tıpkı başımıza aldığımız bir darbe gibi) yalnızca *nedensel* bir etki yapmasıdır.¹⁶ Bir başka biçimde söylersek Davidson için metafor ile konuşucunun dinleyiciye aktardığı yalnızca metaforik tümcenin düz anlamıdır. Bunun dışında doğrudan ya da dolaylı (sezdirerek) aktarılan başka bir şey yoktur. Metafor sonucunu dinleyicinin farkına vardığı kimi benzerlikler tümcenin düz anlamı kavrandıktan sonra ortaya çıkan etkilerdir.

Davidson'ın metafor kuramını Wittgenstein'in söylemek/göstermek ayrımıyla değerlendirirsek şunu öne sürebiliriz gibi görünüyor: Metaforik tümceler düz anlamlarının ötesinde bir şey söylemezler ancak bize bir şey gösterirler; gösterilen şey metaforun neden olduğu etki sonucunda farkına varılanlardır. Wittgenstein'in göstermek kavramıyla açıkladığı alanlardan değerler alanına

¹⁶Camp bu beklentiyle birlikte tümcenin düz anlamı dışında bir metaforik anlamın da aktardığını savunur. Burada ayrıntılarına girmek gerekirse de Camp'te metaforik anlam yukarıda anlatıldığı biçimde eşleşen düşünceler aracılığıyla yapılan kimi çıkarımlarla saptanır.

dönüp bu yaklaşımı oraya uygulayalım. Wittgenstein'a göre olgular arasında değer bakımından bir fark bulunmaz.¹⁷ Onun sıkça alıntılanan bir sözü şudur:

Örneğin dünya-kitabımızda bir cinayetin bütün fiziksel ve psikolojik ayrıntılarıyla betimlendiğini okusak, salt bu olguların betimlenmesinde *etik* diyebileceğimiz bir tümce bulunmayacaktır. Cinayet, bir taşın düşmesi gibi herhangi bir olayla tam olarak aynı düzeyde olacaktır. (Wittgenstein 1965, s. 6)

Etik ve estetik denilebilecek olgular olmadığına göre bu alanlarla ilgili tümceler aslında bize etik ve estetik bir şey söylemezler. Bunlar kuşkusuz bir şeyler söylerler ancak bu söyledikleri şeyler diğer tümcelerinkinden farksız sıradan olgulardır. Örneğin (10) tümcesinde dile getirilen (söylenen) olgular Eichman'ın yaptıklarına karşılık gelen olgulardan başka bir şey değildir. Benzer biçimde (11) tümcesi *Mona Lisa'nın bir tablo olduğu* olgusundan başka bir olgu dile getirmez. Ancak Wittgenstein bu tümcelerin bir de gösterme işlevi olduğunu söylemişti. Yukarıda metafor ile ilgili söylenenler göz önünde tutulduğunda Wittgenstein'ın göstermek kavramı ile anlatmak istediği şeyin bir bakış açısının kazandırılması olduğu yorumunu yapabiliriz gibi görünüyor. Etik ve estetiğin tümceleri kimi olguları diğerlerinden farklı bir ışık altında görmemize neden olarak dünyaya yönelik bir bakış açısı kazanmamıza neden olabilirler. Değerler alanına ait tümceler aracılığıyla kazandırılan bakış açısı dünyayı oluşturan olguların neler oldukları ile ilgili değil bunların düzeninin/yapısının nasıl olduğu ile ilgilidir.¹⁸

Davidson'ın metafor kuramıyla burada söylenenler arasındaki koşutluk açık olmalıdır. Nasıl metaforlar metaforik bir anlam taşımazlarsa etik ve estetiğin tümceleri de etik ve estetik bir anlam taşımazlar. Buna karşılık metaforlar nasıl bir nesne ya da tür ile ilgili düşüncelerimizin yeniden yapılandırılmasını sağlıyorsa etik ve estetiğin tümceleri de olgular arasında kurduğumuz değer bağlantılarında yeni bir yapılanmaya neden olurlar. Burada söz konusu olanın bir *aktarma* değil bir *neden olma* ilişkisi olduğunu gözden kaçırmamak gerekir.¹⁹ Peki, olgular dünyasında yeni değer bağlantıları kurmak tam olarak ne anlama geliyor? Bu konuda Camp'in metafor açıklamasında kullandığı belirginlik, merkezilik gibi parametrelerden yararlanabiliriz. Bir olgu, olgu olmak bakımından diğerlerinden farksız olsa da bir olgunun diğer bir olgudan

¹⁷Burada tartışma olgular üzerinden yapılırsa bile aynıları şey durumları için de söylenebilir. Sonuçta değerler alanı yalnızca olguları yani var olan şey durumlarını değil aynı zamanda var olmayan şey durumlarını da ilgilendirir; gerçekleşmemiş şey durumlarının da etik ve estetik değerlendirilmesini yapabiliriz.

¹⁸Child (2011, s. 66) da değer alanının bize yeni olgular öğretmediği, olguları "belirli bir ışık altında", "belirli bir bakış açısıyla" görmemizi sağladığı görüşünü Wittgenstein'ın yaklaşımıyla uyumlu bir görüş olarak belirtir.

¹⁹Farklı metaforların aynı şeyi farklı bakış açısıyla görmemizi sağladığını söyleyebiliriz. Örneğin bir siyasetçiyi bir tilki olarak görmekle bir kurt olarak görmek arasında fark vardır. Etik ve estetikte de farklı kuramlar olduğuna göre bunların yaklaşımlarını kabul ettiğimizde dünyayı farklı görmemiz sonucu doğduğunu söyleyebiliriz. Örneğin yararçı etik görüş ile kantçı etik görüşü farklı bakış açıları sunarlar. Buna karşılık Wittgenstein'ın bu konuda söyledikleri etik ve estetikte bu türden görüş ayrılıkları olabileceğine pek izin veriyor gibi görünmez. Örneğin onun etik ve estetik bağlamında sözünü ettiği dünyayı *sub specie aeternitatis* ile görmek düşüncesi çıkardan arınmış nesnel bir bakış ile dünyayı görmek olarak yorumlanır (Morris 2008, s. 326; Child 2011, s. 66). Bu kuşkusuz kantçı etik ve estetik görüşüne yakın bir düşüncedir ancak sonuçta bu da yine bir bakış açıdır. Başka bakış açılarının olanaklı olup olmadığı Wittgenstein'ın yaklaşımında etik ve estetiğin bir bakış açısı kazandırdığı görüşünün savunulması bakımından bir farklılık yaratmaz.

daha belirgin veya daha merkezi olduğunu düşünüp ona (salt düşünsel) bir değer yükleyebiliriz. Bu bakımdan bir cinayet, bir taşın düşmesinden kuşkusuz daha belirgin bir olgudur.²⁰ Cinayet olgusu toplumsal açıdan çok önemli ve dikkat çekici bir olgudur. Bu olgu aynı zamanda merkezidir. Örneğin birilerinin cezalandırılması, birilerinin üzülmeye gibi diğer birçok olgunun açıklanmasında rol oynar. Birinin, örneğin bir çocuğun, cinayetin kötü olduğunu görmesi ancak ona bu olgunun diğer olgularla ilişkisi bakımından bir bakış açısı kazandırılması yoluyla olur. Bu amaçla ona “Cinayet kötüdür.” denebilir ancak Wittgenstein’a göre bu tümce gerekli bakış açısını aktarmaz, yalnızca ona neden olur. Wittgenstein’ın göstermekten anladığı bu neden olma ilişkisi- dir, diyebiliriz.

Sonuç olarak değerler alanı diye nitelenen alanın *iyi, güzel* gibi kavramları Wittgenstein için resimsel olmayan kavramlardır. Bunların olgusal karşılıkları yoktur. Dolayısıyla anlam dışı alana aittirler. Ancak bunlar yine de bir bakış açısını gösterme gibi önemli bir işlev görürler.²¹

Kaynaklar

- Anscombe, G. E. M. (1965). *An Introduction to Wittgenstein’s Tractatus*. 2. bs. New York: Harper Torchbook.
- Camp, Elisabeth (2006). “Metaphor and That Certain ‘Je Ne Sais Quoi’”. İçinde: *Philosophical Studies* 129.1, ss. 1–25.
- (2017). “Why Metaphors Make Good Insults: Perspectives, Presupposition, and Pragmatics”. İçinde: *Philosophical Studies* 174.1, ss. 47–64.
- Child, William (2011). *Wittgenstein*. Londra ve New York: Routledge.
- Davidson, Donald (1978). “What Metaphors Mean”. İçinde: *Critical Inquiry* 5.1, ss. 31–47.

²⁰Burada tartışmayı karmaşıklaştırmamak için olgu olay ayrımı yapmayıp olaylardan da olgu olarak söz ediyorum.

²¹Şu nokta yine de açık kalmış oldu: Wittgenstein’in mantıksal yapıyı da gösterme alanına bıraktığına yukarıda değinmiştik. Dünyanın mantıksal yapısının ne olduğu tümcelerle söylenemez ancak gösterilebilir [4.121]. Tümceler arasındaki mantıksal ilişkiler dünyanın da mantıksal yapısını yansıtır [6.12]. Peki, etik ve estetiğin tümceleri ile ilgili söylediklerimiz mantık alanına nasıl uygulanacak? Bu soru daha ileri bir araştırmayı gerektirse de bir ilk düşünce olarak şunlar söylenebilir: Yanıtı yine olgular (ya da şey durumları) dünyasının yapısında arayabiliriz. Etik ve estetiğin tümcelerinin bizim olgular arasında bir değer ilişkisi görmemize neden olması gibi, bir mantıksal yapıya göre oluşturulmuş bütün tümcelerimiz de aslında olgular arasındaki mantıksal yapıyı görmemize neden olur. Örneğin iki tümcenin mantıksal olarak başka bir tümceyi gerektirmesi (entailment) bunlara karşılık gelen olguların yapısında da böyle bir ilişki olduğunu bize gösterir. Wittgenstein için değerler alanıyla mantıksal alan arasındaki en büyük fark olgulara değer düzenini bizim yüklememiz buna karşılık onların mantıksal düzeninin bizden bağımsız olmasıdır. Wittgenstein gerçekliğin gerçek bir mantıksal yapısı olduğu görüşündedir. (Bu yorumun tartışmalı olduğunu düşünenler de vardır. Örneğin Morris (2008, 2. Bölüm) *Tractatus*’un gerçekçi ve gerçekçisizci (anti-realist) metafizik görüşlerle uyumlu olduğunu, kitabın bu iki bakış açısına göre de okunabileceğini savunur.) Farklı mantık sistemleri olsa bile bunların modellemeye çalıştıkları gerçek bir mantıksal yapı vardır. Ancak kimi düşünürler mantıksal sistem farklılıklarının metafizik sonuçları olduğunu savunurlar (Dummett 1991). Bu görüşe göre örneğin iki-değerli yerine çok-değerli bir mantık sistemi benimsediğimizde (olguların değişmediğini varsaysak bile) olgular arasındaki mantıksal ilişkiler değişir. Bu düşüncenin bir sonucu değerler alanıyla mantıksal alan arasındaki temel farklılığın ortadan kalkması olur. Olgulara değer düzenini de mantık düzenini de aslında biz yüklemiş oluruz. Böylece Wittgenstein’in anlam alanının dışında bıraktığı değer ve mantık tümceleri aslında belirli bir bakış açısını göstermek bakımından ortaklaşmış olurlar.

- Dummett, Michael (1991). *The Logical Basis of Metaphysics*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Garrett, Brian (2011). *What is This Thing Called Metaphysics?* 2. bs. Londra ve New York: Routledge.
- Irzık, Gürol (1992). "Wittgenstein ve Carnap: *Tractatus*'un Mantıkçı Pozitivizme Etkisi". İçinde: *Felsefe Tartışmaları* (11), ss. 59–82.
- Kemp, Gary (2018). *What is This Thing Called Philosophy of Language*. 2. bs. Londra ve New York: Routledge.
- Magidor, Ofra (2013). *Category Mistakes*. Oxford: Oxford University Press.
- Morris, Michael (2008). *Wittgenstein and the Tractatus Logico-Philosophicus*. Londra ve New York: Routledge.
- Russell, Bertrand (2002). "Introduction". İçinde: Wittgenstein, Ludwig. *Tractatus Logico-Philosophicus*. Çev. D. F. Pears ve B. F. McGuinness. Londra ve New York: Routledge, ss. ix–xxv.
- Soykan, Ömer Naci (2006). *Felsefe ve Dil. Wittgenstein Üstüne Bir Araştırma*. 2. bs. İstanbul: MVT Yayıncılık.
- Wittgenstein, Ludwig (1965). "A Lecture on Ethics". İçinde: *The Philosophical Review* 74.1, ss. 3–12.
- (2002). *Tractatus Logico-Philosophicus*. Çev. D. F. Pears ve B. F. McGuinness. Londra ve New York: Routledge.
- (2005). *Tractatus Logico-Philosophicus*. Çev. Oruç Aruoba. İstanbul: Metis Yayınları.
- (2007). *Felsefi Soruşturmalar*. Çev. Haluk Barışcan. İstanbul: Metis Yayınları.